

УДК 94:[323.282:341.485(47+57)]-047.275

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4005>

ТРАНСФОРМАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО НАРАТИВУ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ НА РУБЕЖІ 1980-х–1990-х рр

Андрій КОЗИЦЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: kozyckyj@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0003-4535-8279

У другій половині 1980-х рр. комуністичному режиму Москви довелося оновити свій пропагандистський наратив заперечення Голодомору. Зважаючи на той факт, що українська діаспора зуміла винести питання голоду 1932–1933 рр. на міжнародний рівень, а опозиційні політичні сили (Українська Гельсінська спілка, Народний рух України, Спілки незалежної української молоді та ін.), які виникли в Україні у 1988–1989 рр., почали відкрито ставити питання про його причини, партійні керівники СРСР вирішили виробити новий офіційний погляд на те, що сталося у 1932–1933 рр. Оскільки надалі ігнорувати та заперечувати факти стало неможливо, партійна верхівка вирішила усе ж визнати, що голод 1932–1933 рр. в Україні мав місце, однак пояснити його фатальним збігом низки об'єктивних та суб'єктивних обставин, “відступом від ленінських принципів кооперативної політики” та “викривленням справжнього соціалізму”. Погоджуючись з тим, що Йосиф Сталін, який одноосібно керував Радянським Союзом упродовж 1929–1953 рр., допустив на зламі 1920-х–1930-х рр. певні помилки, партійні керівники продовжували оспоровувати наявність злого умислу в діях вищого державного керівництва СРСР початку 1930-х рр.

Ключові слова: Голодомор, Україна, СРСР, негационізм, пропаганда.

Визнання радянською владою факту голоду 1932–1933 рр. в Україні стало частиною набагато масштабнішого процесу переоцінки історичного минулого, до якої наприкінці 1980-х рр. вдалася Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС), намагаючись зберегти владу у своїх руках. Першим кроком на шляху зміни офіційного наративу заперечення Голодомору 1932–1933 рр. стала стаття російського історика-аграрника Віктора Данілова (*Виктор Данилов*, 1925–2004), в якій визнавався факт голоду 1932–1933 рр. У статті, що вийшла у жовтні 1987 р., зокрема, йшлося:

Надмірне форсування процесу колективізації продовжувалося й у 1931–1932 роках [...] Великими були труднощі встановлення внутрішньоколгоспного життя, організації праці та розподілу. Не було необхідного досвіду у вирішенні цих надзвичайно складних питань. Ситуація була погіршена поширенням методів примусових заготівель на колгоспи. Усе це призвело в 1931–1932 роках до спаду виробництва, а тим самим й заготівель. Узимку й весною 1932–1933 років у сільських

місцевостях України, Дону і Північного Кавказу, Нижньої і Середньої Волги, Південного Уралу й Казахстану вибухнув голод, який забрав багато життів. *(разразился голод, унесший множество жизней)*¹.

Через місяць ще одне визнання факту голоду 1932–1933 рр. пролунало у журналі “Комуніст” – офіційному органі ЦК КПРС². Увагу на цю публікацію, як своєрідний сигнал про зміну офіційного наративу у питанні колективізації та голоду 1932–1933 рр., звернула українська дослідниця історії Голодомору Людмила Гриневич (нар. 1962)³.

Стаття В. Данілова у журналі “Комуніст” була утримана у класичній для радянської історіографії ідеологічній парадигмі: на одинадцяти сторінках публікації автор процитував праці засновника радянської держави Володимира Леніна (*Владимир Ленин*, 1870–1924) 16 разів⁴. Більшу частину публікації займала критика “буржуазних наклепів” про невдачі Продовольчої програми СРСР, реалізація якої почалася у травні 1982 р. Водночас із тим, помітну частину своєї статті В. Данілов присвятив наріканням на відсталість сільського господарства Російської імперії початку ХХ ст., стверджуючи, що лише більшовицький переворот 1917 р. відкрив шлях до вирішення традиційних для країни проблем аграрного сектора. Згадуючи про колективізацію, історик заявляв, що “ідея колективного землеробського господарства як основи соціальної справедливості, свободи і рівності” була низовою ініціативою самих селян, а “революційний ентузіазм зачинателів колективізації, які намагалися внести у селянське середовище початки нового життя, доповнювався зумовленим голодом і розрухою стихійним потягом до колгоспів багаточисельних бідняків, демобілізованих солдат і промислових робітників”⁵.

¹ Виктор Данилов, “У колхозного начала”, *Советская Россия*, 235 (9486) (11 октября 1987): 4.

² Виктор Данилов, “Октябрь и аграрная политика партии”, *Коммунист*, 16 (1987): 28–38.

³ Людмила Гриневич, “Від заперечення до вимушеного визнання: про механізм входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір СРСР та УРСР наприкінці 1980-х”, *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць*, 18 (Спеціальний випуск: “Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу”), відповідальний редактор Станіслав Кульчицький; упорядник Олександра Веселова. (Київ: Інститут історії України НАН України, 2008): 234.

⁴ В. Ленін процитований на кожній сторінці статті В. Данілова, за винятком трьох останніх, на двох із яких цитуються Постанова ЦК КПРС “Про невідкладні заходи з прискорення вирішення продовольчого питання згідно з установками червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС”, Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про додаткові заходи з розвитку особистих підсобних господарств громадян, колективного садівництва” й городництва” та Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про подальший розвиток підсобних сільських підсобних господарств, підприємств, організацій та установ”. Єдиною сторінкою статті В. Данілова, на якій немає покликань на ленінські роботи чи партійні постанови, є саме та сторінка, на якій згадується про голод 1932–1933 рр.

⁵ Виктор Данилов, “Октябрь и аграрная политика партии”, 32–33.

За словами В. Данілова:

... головним джерелом труднощів у створенні та укріпленні колгоспів було порушення принципів ленінського кооперативного плану. Наведені вище ленінські вказівки, партійні рішення про необхідність створення об'єктивних і суб'єктивних передумов для кооперування, про його строгу добровільність, про недопустимість та згубність насилля й поспіху були забуті сталінським керівництвом. Надмірне форсування колективізації й пов'язані із цим методи грубого тиску при створенні колгоспів і в ході їх організаційно-господарського зміцнення, штучне загострення класової боротьби й широке використання “розкуркулення” викликали непотрібні втрати й жертви, протести селян аж до збройних повстань, призвели до винищення половини поголів'я худоби і до голоду 1932–1933 років в сільських місцевостях України, Дону й Кубані, Середнього і Нижнього Поволжя, Південного Уралу і Казахстану”⁶.

Визнавши “допущені у ході колективізації та в подальшому розвитку колгоспів порушення на викривлення соціалістичних принципів”, В. Данілов разом із тим наголосив на перевагах колгоспного ладу, які за його словами полягали у “величезному зростанні продуктивності сільськогосподарської праці”, “закритті ... останніх джерел та каналів класового розшарування та експлуатації”, а також “неоціненного внеску у справу великої Перемоги”⁷. Усі ці твердження майже дослівно повторювали оцінки колективізації, зроблені ще в лютому 1956 р. Микитою Хрущовим у доповіді ХХ з'їздові КПРС. У загальних рисах цей новий наратив заперечення Голодомору майже не змінився протягом наступних тридцяти років. Його основний зміст можна звести до двох тез: голод 1932–1933 рр. став наслідком помилок Й. Сталіна та його оточення; голод мав однаковий характер та перебіг на всій території СРСР⁸.

Журнал “Комуніст”, який був партійним органом ЦК КПРС, не надто підходив на роль джерела, яке б змогло увести у публічний простір нові оцінки голоду 1932–1933 рр. Тому, наприкінці 1987 р. згадка про голод початку 1930-х рр. з'явилася у популярному журналі “Огоньок” (*Огонек*), який переважаюча більшість громадян СРСР сприймала як ліберальне видання⁹. У грудневному

⁶ Виктор Данилов, “Октябрь и аграрная политика партии”, 36.

⁷ Там же, 37.

⁸ Перші оцінки голоду 1932–1933 рр. як “спільної біди всього населення СРСР без національних відмінностей” було оприлюднено у липні та серпні 1933 р. у тижневику “Земля і воля”, який виходив у Львові як орган Руської селянської організації, що дотримувалася москвофільської ідеології. Визнаючи той факт, що голод в Україні набрав найбільшого розмаху у порівнянні з іншими теренами СРСР, галицькі москвофіли пояснювали це діями комуністичних лідерів УСРР, насамперед, Миколи Скрипника. Див.: Ярослав Папуга, *Змова мовчання. Ставлення Заходу до Голодомору*. (Київ: Видавець Олег Філюк, 2018), 111.

⁹ Редактором журналу був журналіст українського походження Віталій Коротич (нар. 1936), який мав довгий досвід контактів із радянськими спецслужбами, незважаючи на що, здобув собі у суспільстві опінію вільнодумця та навіть фрондера. В. Коротич перебував у фокусі уваги

номері цього часопису російський демограф Марк Тольц (*Марк Тольц*, нар. 1950) опублікував статтю “Скільки ж нас тоді було?”, яка розповідала про радянську демографію 1930-х рр. та, зокрема, “репресований” перепис 1937 р.¹⁰ Пояснюючи неузгодженості у підрахунках чисельності населення СРСР 1930-х рр., демограф згадав про голод 1932–1933 рр. в Україні, на Північному Кавказі та у Нижньому Поволжі.

Через багато років після цих подій М. Тольц розповідав, що журнал нібито тривалий час відкладав публікацію, саме через згаданий у ній голод 1932–1933 рр. Редакція “Огонька” зажадала від дослідника, аби він представив на перевірку правильності цитування всі згадані у його публікації джерела. Відомий демограф відзначав, що він усього один раз у своїй науковій кар’єрі зустрівся із такими заходами перестраховування з боку друкованого видання¹¹.

Причини голод 1932–1933 рр. у статті М. Тольца пояснювалися цілкомито з більшовицьких позицій і були навіть стриманішими від тих оцінок, які навів у своїй статті В. Данілова. За словами демографа:

У 1932 році на півдні країни трапився сильний неврожай. У колгоспах Північного Кавказу і Нижнього Поволжя середній урожай зернових з одного гектару в тому році не сягнув й чотирьох центнерів. Ненабагато вищим, судячи зі звітів, був він й на Україні. До труднощів періоду індустріалізації і колективізації, які з початку тридцятих років різко знизили ріст населення, додалися важкі наслідки цього лиха.

Голод охопив насамперед ту частину населення країни, яка її зазвичай годувала. Першими жертвами ставали діти. У селах гинули цілі сім’ї. Адже відомо, що для виконання плану в тих складних умовах у багатьох місцях при заготовці зерна вивозився увесь хліб без винятку. Це торкнулося навіть того зерна, яке було призначене на фураж або було видане у вигляді авансу по трудовнях. Потім будуть прийняті міри для виправлення цих “перегинів”, але вони вже встигнуть завдати своєї непоправної шкоди¹².

Комітету державної безпеки (КДБ) вже наприкінці 1960-х рр. Так, зокрема, 4 серпня 1967 р. КДБ УРСР звернулося до ЦК КПУ із доповідною запискою, в якій інформував про перебування письменника В. Коротича у ролі стипендіата ЮНЕСКО в Канаді. Працівники спецслужби рекомендували призначити його на посаду прес-аташе Представництва Української РСР при ООН. Див.: “Доповідна КГБ про використання письменника Віталія Коротича для встановлення “культурних контактів” з українською діаспорою та поширення інформації про “досягнення КГБ””, *Електронний архів українського визвольного руху*. Доступ отримано: <https://avt.org.ua/viewDoc/27395>

¹⁰ Марк Тольц, “Сколько же нас тогда было?”, *Огонек*, 51 (1987): 10–11. Скорочений переклад статті англійською мовою опубліковано в: *The Current Digest of the Soviet Press* XL, 3 (17 February 1988), 12.

¹¹ “Юбилей статьи. “Сколько же нас тогда было?” Интервью с М. Тольцом”, *Демоскоп*, 753–754 (18–31 декабря 2017 г.). доступ отримано: <http://demoscope.ru/weekly/2017/0753/nauka02.phd>

¹² Марк Тольц, “Сколько же нас тогда было?”, 10.

Уважний читач міг зрозуміти зі статті М. Тольца, що голод 1932–1933 рр. був викликаний природньою причиною (“неврожаєм”), вивезення зерна із голодуючих сіл було “перегином”, який радянська влада сама ж й взялася виправляти, а Україна постраждала від голоду менше ніж Північний Кавказ та Нижнє Поволжя (далі М. Тольц згадав, що в Україні кількість населення після демографічних втрат 1932–1933 рр. відновилася швидше, ніж у Казахстані). Крім цього демограф згадував про помилки у плануванні та різке скорочення поголів’я худоби, які, контекстуально, теж слід було віднести до чинників, що збільшили число жертв голоду 1932–1933 рр.

Публікації В. Данилова та М. Тольца були розцінені у Києві як “зелене світло” для того, або на офіційному рівні згадати про Голодомор. Ще влітку 1987 р. в Україні склалася ситуація, в якій партійні керівники УРСР вже не відважувалися заперечувати факт голоду 1932–1933 рр. в Україні, але ще остерігалися його визнавати¹³. Першим українським радянським партійним функціонером, як публічно зробив обережну згадку про голод 1932–1933 рр. став перший секретар Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ) Володимир Щербицький (1918–1990). Факт голоду він визнав 25 грудня 1987 р. в доповіді присвяченій 70-річчю встановлення в Україні радянської влади (днем пізніше текст доповіді надрукувала газета “Радянська Україна”). За словами В. Щербицького:

Невиправдане форсування темпів, переважно адміністративні методи керівництва, грубі порушення принципу добровільності, викривлення лінії у ставленні до середняка і в боротьбі проти куркульства дуже ускладнили ситуацію на селі. Додалася ще й небачена посуха. Все це обумовило серйозні продовольчі труднощі наприкінці 1932 – на початку 33 року, а в ряді сільських місцевостей і голод.

На Заході написано всілякого про той важкий час. Не припиняються політичні спекуляції й сьогодні. Проте правда полягає в тому, що Радянський уряд у тих умовах зробив все можливе, щоб допомогли населенню районів України, Дону і Кубані, Поволжя, Південного Уралу і Казахстану, які постраждали від цього лиха¹⁴.

¹³ С. Кульчицький звернув увагу на той факт, що коли 16 липня 1987 р. у газеті “Літературна Україна” з’явилися дві статті, в яких згадувалося про голод 1932–1933 рр. в Україні як про загальновідомий факт, “партійні органи не відреагували на це, оскільки ніхто з офіційних осіб не наважився би в умовах гласності наполягати, як раніше, що голод – це вигадка буржуазної пропаганди”. Див.: Станіслав Кульчицький, “Голодомору заперечення”, *Енциклопедія історії України*. Додатковий том, кн. 1, голова редакційної колегії Валерій Смолій. (Київ: Видавництво “Наукова думка”, 2021), 166.

¹⁴ “Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні 25 грудня 1987 року”, *Комуніст України*, 1 (1988): 6.

Публічний виступ партійного очільника УРСР із визнанням факту голоду 1932–1933 рр. в Україні та пояснення його причини, мав на меті випередити оцінки Голодомору, які, як очікували у Кремлі, саме мала оприлюднити Комісія Конгресу США з питань вивчення Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. Згідно із існуючою в УРСР традицією, важливі питання суспільного життя отримували загальнообов'язкове трактування, яким власне й була оцінка виголошена В. Щербицьким. Проте, неважко помітити, що згадку про голод “наприкінці 1932 – на початку 33 року ... в ряді сільських місцевостей” перший секретар ЦК КПУ зробив у такий двозначний спосіб, який лишав можливість при бажанні повернутися до попереднього варіанту повного заперечення Голодомору. В. Щербицький справді сказав про “голод” та “продовольчі труднощі”, але перелік регіонів, “які постраждали від цього лиха”, навів уже в іншому реченні й навіть іншому абзаці своєї промови. З точки зору формальної логіки, це зовсім не означало визнання того, що голод 1932–1933 рр. відбувся саме в Україні. При бажанні, висловлювання В. Щербицького можна було пояснити у той спосіб, що голод 1932–1933 рр. мав місце, приміром, на Південному Уралі, а в Україні у той самий час були лише “продовольчі труднощі”.

Варто звернути увагу й на те, що водночас зі згадкою про голод 1932–1933 рр., промова досвідченого партійного функціонера містила чітку вказівку, що комуністичний режим не збирається ні з ким ділитися прерогативою трактування та оцінок подій минулого:

Радянська Україна постійно є об'єктом підвищеного інтересу імперіалістичної пропаганди, спецслужб західних країн, їх прислужників – зарубіжних українських та сіоністських націоналістичних центрів. Вони всіляко намагаються фальсифікувати нашу історію, національну політику партії, сіяти зневіру в курс на перебудову. З цією метою організовуються різного роду антирадянські акції, які, зрештою, з тріском провалюються.

Наша пропаганда і контрпропаганда повинні оперативнo розвінчувати підступні зловорожі дії, глибоко показувати дійсну правду історії¹⁵.

Українська партійна номенклатура вирішила не поспішати із наповнення реальним змістом нового офіційного наративу голоду 1932–1933 рр. Зроблена В. Щербицьким у грудні 1987 р. публічна згадка про голод 1932–1933 рр. не стала для українських істориків сигналом про зміну дослідницького клімату та відмови від курсу на повне заперечення Голодомору.

Відомий дослідник історії Голодомору Станіслав Кульчицький (нар. 1937) згадував про те, як у другій половині 1987 р. він подав до ЦК КПУ доповідну записку, в якій пропонував визнати факт голоду 1932–1933 рр. в Україні. Після того, як 25 грудня 1987 р. В. Щербицький згадав у своїй доповіді про голод

¹⁵ “Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови ...”, 14.

1932–1933 рр., науковцеві повідомили, що він може опублікувати свою записку як наукову статтю¹⁶. У цьому рішенні не важко помітити спробу партійних чиновників самоусунути від теми Голодомору в Україні, водночас із тим, створюючи підстави для того, аби у разі потреби відрепортувати про здійснені у цьому напрямку кроки.

Стаття С. Кульчицького вийшла друком навесні 1988 р. в “Українському історичному журналі”¹⁷. У скороченому вигляді робота була опублікована ще у січні 1988 р. у газеті “Вісті з України” та у травні того ж року у часописі “Ньюс фром Юкрейн” (*News from Ukraine*), які виходили для української еміграції¹⁸. Поряд із визнанням факту голоду 1932–1933 рр. в Україні у цих публікаціях містилися спроби показати комуністів як силу, яка допустившись помилок, що призвели до голоду, намагалися згодом їх виправити.

Наприкінці березня 1988 р. секретар ЦК Компартії України Юрій Єльченко (1929–2019) доручив фахівцям Інституту історії партії при ЦК КПУ та Інституту історії НАН України підготувати відповідні матеріали, які б мали спростувати очікувані висновки Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні, що працювала від кінця 1985 р., та Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр., що була створена у лютому 1988 р. з ініціативи Світового конгресу вільних українців. Вже 5 травня 1988 р. директор Інституту історії партії при ЦК КПУ Василь Юрчук (1921–2001) надіслав до ЦК КПУ історичну довідку “Про голод 1933 року на Україні”¹⁹. За розпорядженням В. Щербицького із цієї довідкою ознайомилися члени і кандидати в члени політбюро ЦК КПУ Леонід Кравчук, Фелікс Рудич, Віталій Врублевський²⁰.

Про голод 1932–1933 рр. в Україні згадав у своєму виступі на XIX всесоюзній конференції КПРС, яка проходила у Москві із 28 червня по 1 липня 1988 р., один із делегатів від УРСР письменник Борис Олійник (1935–2017), який на той момент був секретарем правління Спілки письменників України. Письменник висловився обережно, сказавши, що “треба з’ясувати ... причини голоду 1933-го, який позбавив життя мільйони українців, назвавши поіменно тих, з чиєї вини сталася ця трагедія”²¹. Проте, у контексті його попередніх слів про масові репресії

¹⁶ Станіслав Кульчицький, “Проблема голоду 1932–1933 рр. та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х рр.”, в *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали*, за редакцією Станіслава Кульчицького та ін. (Київ–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2000), 39.

¹⁷ Станіслав Кульчицький, “До оцінки становища в сільському господарстві УСРР в 1931–1933 рр.”, *Український історичний журнал*, 3 (1988): 15–27.

¹⁸ Станіслав Кульчицький, “До становища в сільському господарстві України (1931–1933)”, *Новини з України*, 3 (січень 1988), 4 (січень 1988); “1933 famine led to tremendous losses”, *News from Ukraine*, 22 (May 1988).

¹⁹ Віктор Гудзь [Гудзь], Володимир Михайлов, “Українське історіописання Голодомору в перебудовний період”, 279.

²⁰ Людмила Гриневич, “Від заперечення до вимушеного визнання ...”, 235.

²¹ Цит. за: Станіслав Кульчицький, “Голодомору заперечення”, 166.

1937 р., цю згадку можна було сприйняти як прямий натяк на те, що відповідальність за Голодомор несуть особисто Й. Сталін та його політичне оточення.

Упродовж січня – лютого 1989 р. у чотирьох числах газети “Літературна Україна” було опубліковано нове дослідження С. Кульчицького, присвячене голоду 1932–1933 рр.²² На початку літа того ж року ця праця вийшла у вигляді брошури Товариства “Знання” Української РСР²³. Для того аби підкреслити, що визнання голоду відбувається завдяки ініціативі Компартії України, товариство “Знання” вмістило видання у серії № 1 “Теорія і практика КПРС. Історія”, а не “Історія”.

30 січня 1989 р. новопризначений директор Інституту історії партії при ЦК КПУ Фелікс Рудич (1930–2020) звернувся до ЦК Компартії України із листом, в якому висловлював стурбованість появою в українській пресі численних публікацій історичної тематики, зокрема, передруків із пресових видань, що виходили в Росії, в яких висловлювалися критичні оцінки важливих подій радянського минулого. Автор листа вимагав:

... опублікувати підготовлені Інститутом історії партії “вимоги до висвітлення ролі окремих осіб” в історії республіканської парторганізації, звернути увагу редакторів періодичних видань на необхідність “більш принципового підходу до відбору матеріалів, що публікуються з вузлових проблем радянської історії”²⁴.

З метою “підвищення ролі суспільних наук у забезпеченні реформи політичної системи” 7–8 лютого 1989 р. у Києві відбулася спільна наукова сесія учених-суспільствознавців АН СРСР та АН УРСР. За підсумками своєї роботи сесія прийняла постанову, в якій, зокрема, містилася рекомендація доручити гуманітарним відділенням структур Академії наук в Україні розробити пропозиції досліджень “актуальних питань історії радянського суспільства”.

Реалізуючи постанову згаданої спільної сесії науковців АН СРСР та АН УРСР, Інститут історії партії при ЦК КПУ підготував збірник “Про минуле заради майбутнього”, в якому, поряд із іншими працями, з’явилася стаття присвячена колективізації²⁵. Хоча концептуально публікація була цілковито утримана у рамках нової парадигми заперечення Голодомору, у порівнянні із попередніми часами, вона демонструвала суттєвий прогрес у висвітленні історії голоду 1932–1933 рр. в Україні. Так, зокрема, у статті вже прямим текстом згадувалося про голод

²² Станіслав Кульчицький, “1933: трагедія голоду”, *Літературна Україна*, 2 (4307) (12 січня 1989): 7–8; 3 (4308) (19 січня 1989): 6; 4 (4309) (26 січня 1989): 7; 5 (4310) (2 лютого 1989): 7.

²³ Станіслав Кульчицький, *1933: трагедія голоду*. (Київ: Товариство Знання УРСР, 1989), 48 с. Брошура була підписана до друку 26 травня 1989 р.

²⁴ Дмитро Веденєєв, Дмитро Будков, *Заручниця глобального протистояння. Трагедія великого голоду 1932–1933 років в Україні в контексті “холодної війни” 1945–1991 років*. (Київ: Дорадо-Друк, 2013), 169.

²⁵ Сергій Діброва, “Сталінський «Великий перелом»: погляд із 80-х”, *Про минуле заради майбутнього*, упорядник Юрій Шаповал. (Київ: Видавництво про Київському університеті, 1989), 88–106.

1932–1933 рр., серед його причин вказувалося на надмірні хлібозаготівлі, йшлося також про багатомільйонні жертви голоду. Однак, водночас із тим, автор зробив спробу представити голод 1932–1933 рр. як наслідок помилки, допущеної Й. Сталіном та його прибічниками. При цьому наголошувалося, що позиції Й. Сталіна усередині комуністичної партії, буцімто, протистояли “чесні комуністи”, які намагалися не допустити голоду. Помітна частина публікації була присвячена висвітленню тієї допомоги, яку держава надавала голодуючим і особливій поставі частини комуністичного партійно-державного апарату, який усіма силами намагався полегшити ситуацію голодуючих.

У кінцевому підсумку, причини Голодомору автор статті Сергій Діброва описував так:

Народна трагедія 1932–1933 рр. – справа рук багатьох, у тому числі й тисяч “активістів”, що з волі “вождя народів” та його поплічників були перетворені на коліщатка жакливого механізму пограбування селян. Конкретні виконавці настанова “згори” не могли не бачити страхітливого становища в селі, не розуміти наслідків своїх дій. Серед них були різні люди. Одні “працювали” не за страх, а за совість, інші ж намагалися хоч якось полегшити сумну долю сільських трударів.

[...]

Проблема в тому, щоб усі ми добре зрозуміли: трагічні події 1932–1933 рр. стали наслідком деградації сільського господарства через відхід Сталіна і його поплічників від ленінських настанов, через вживану ними “військово-комуністичну” політику примусової колективізації, “підкріплену” переважно адміністративно-репресивними методами керівництва всім аграрним сектором народного господарства²⁶.

Таким, чином велику частину відповідальності за голод 1932–1933 рр. С. Діброва переносив на самих українців, тих, як він висловився, “тисяч активістів”, які були “перетворені на коліщатка жакливого механізму”. У наступні роки, такий метод заперечення Голодомору, шляхом звинувачення самих жертв у власних нещастях, стане винятково популярним як в Україні, так й у Росії.

Ще дві популярні публікації С. Діброви, які висвітлювали новий партійний наратив голоду 1932–1933 рр., того самого 1989 р. з’явилися у журналі “Наука і суспільство”²⁷. Аналогічні оцінки голоду 1932–1933 рр. містилися й у статтях, які опублікували у 1989 р. старший науковий співробітник Інституту історії партії Володимир Савельєв²⁸ та завідувач відділу народного господарства та економічної думки Інституту економіки АН УРСР Тимофій Дерев’янкін²⁹.

²⁶ Сергій Діброва, “Сталінський «Великий перелом»: погляд із 80-х ...”, 102, 105.

²⁷ Сергій Діброва, “Перелом: Науковий аналіз окремих сторін колективізації, продовольчих труднощів і голоду у 1932–1933 роках”, *Наука і суспільство*, 1 (1989): 14–19; Сергій Діброва, “Найстрашніший злочин Сталіна”, *Наука і суспільство*, 2 (1989): 15–19.

²⁸ Володимир Савельєв, “В поисках истины. К вопросу о причинах голода 1932–1933 гг. на Украине”, *Правда Украины*, 157 (14323) (8 июля 1989): 2.

²⁹ Тимофій Дерев’янкін, “Колективізація”, *Під прапором ленінізму*, 13 (1989): 50–55.

Голод 1932–1933 рр. в Україні був побіжно згаданий у ще одному збірнику наукових статей, який протягом 1989 р. підготував Інститут історії партії при ЦК Компартії України, і який вийшов друком вже навесні 1990 р.³⁰ Про Голодомор та його причини у цій публікації згадувалося як про давно усталений факт:

На кінець першої п'ятирічки країна перебувала в дуже складних умовах [...] Сільське господарство переживало спад, що завершився голодом 1932–1933 рр.³¹

Остаточна легітимізація нового радянського офіційного нарративу щодо Голодомору відбулася 26 січня 1990 р., коли ЦК КПУ прийняло Постанову “Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов’язаних із ним архівних матеріалів”. Історик Валерій Солдатенко (нар. 1946), який від 1988 р. завідував відділом історико-політичних досліджень Інституту історії партії при ЦК КПУ, твердив згодом, що ідею підготувати цю постанову буцімто подали саме науковці інституту, а вище керівництво Компартії України їх підтримало не зважаючи на позицію Москви:

... вчені Інституту історії партії ініціювали підготовку постанови ЦК Компартії України “Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов’язаних з ним архівних матеріалів”. Її було прийнято 26 січня 1990 року. Безумовно, вона стала, як нині мовиться “знаковою подією” тогочасного ідейно-політичного життя. Документ втілює у собі могутній порух до історичної істини і таку ж рішучість, не зважаючи ні на що (тоді, як відомо, чимало хто побоювався робити “необачні” кроки без оглядки на позицію Москви – а тут чекати на “благословення” елементарно не доводилося), домогтися зрушень у справі якомога адекватнішої реконструкції трагічних подій³².

Навряд чи ситуація розвивалася саме таким чином. Утім слід визнати, що збірка архівних матеріалів про голод 1932–1933 рр. й справді була підготовлена ще до того, як ЦК КПУ прийняв рішення опублікувати пов’язані із Голодомором документи із архівів. Документи для згаданої збірки вибирали із архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ (тепер Центральний державний архів громадських об’єднань та українців). Займалися цим старші наукові співробітники архіву Руслан Пиріг, Анатолій Кентій, Володимир Лозицький, Анастасія Соловйова та молодший науковий співробітник Ірина Комарова³³. Рукопис збірника був

³⁰ Видання було підписане до друку 9 квітня 1990 р.

³¹ Геннадій Бордюгов, Володимир Козлов, “Деформації соціалізму: історичний аспект”, *Маршрутами історії*, упорядник Юрій Шаповал. (Київ: Політвидав України, 1990), 85.

³² Валерій Солдатенко, “Голодний тридцять третій. Суб’єктивні думки про суб’єктивні процеси”, *Дзеркало тижня*, 24 (449) (28 червня–4 липня 2003): 20.

³³ Цікаві про підготовку збірника навів у своїх спогадах Руслан Пиріг. Див.: Руслан Пиріг, *Життя у лоні двох епох. Спогади*. (Київ: ПП “ПФ «Фолиант»”, 2021), 253–262.

завершений наприкінці осені 1989 р. Як згадував історик-архівіст Володимир Лозицький (1948–2019), після схвалення змісту збірника документів на засіданні дирекції Інституту історії партії при ЦК КПУ, його директор Ф. Рудич у листопаді 1989 р. відправив рукопис до ЦК КПУ³⁴.

Перед тим як прийняти рішення опублікувати збірник архівних матеріалів, українські комуністи звернулися за дозволом до Москви. Секретар ЦК КПУ Леонід Кравчук 15 листопада 1989 р. скерував до ЦК КПРС листа, в якому інформував про підготовлений у Києві збірник документів, а також просив надати копії архівних документів, які б засвідчували надання УРСР продовольчої та іншої допомоги, зниження визначених для України норм хлібозаготівель тощо. Публікація згаданих документів мала б підтвердити запропоновані компартією пояснення голоду 1932–1933 рр. в Україні³⁵.

Визнавши тривале замовчування факту голоду, Постанова ЦК КПУ від 26 січня 1990 р. пояснювала його “злочинним курсом Сталіна та його найближчого оточення (Молотова, Кагановича)”, який полягав у “згубній для селянства хлібозаготівельній політиці”. Водночас, постанова засуджувала й “безпринципну політику тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар)”, які не відважилися протипоставитися диктату Москви. Додатковими чинниками, які накладаються на політику загальносоюзного центру посилили трагічні наслідки голоду, нібито стали “низька культура землеробства, слабка технічна база колгоспів та інші причини”. У постанові наголошувалося, що голод 1932–1933 рр. був “спільним горем” народів СРСР³⁶. Хоча постанова й відзначала відповідальність республіканського керівництва України, але водночас підкреслювала, що багато чесних комуністів виступали проти сталінського курсу й усіма силами намагалися полегшити долю голодуючих. Як відзначив сучасний український дослідник Володимир Тарасов (нар. 1977): ідеологічне вістря цієї постанови спрямовувалося передусім проти політичних опонентів компартії, а намагання перевести обговорення на документальну основу в умовах напіввідкритості архівів скоріше посилювало, ніж послаблювало позиції офіційного партійно-державного трактування історії голоду³⁷.

Постанова ЦК КПУ від 26 січня 1990 р. доручала Інституту історії партії при ЦК КПУ видати збірник наукових статей та архівних документів “Про голод 1932–1933 років на Україні”, а засобам масової інформації рекомендувала “забезпечувати правдиве, об’єктивне, на основі документальних матеріалів, висвітлення подій, пов’язаних з голодом 1932–1933 років”³⁸.

³⁴ Володимир Лозицький, “Деякі питання публікації документів ЦДАГО України з проблематики Голодомору 1932–1933 рр.”, *Архіви України* 3–4 (2008): 42.

³⁵ Дмитро Веденеєв, Дмитро Будков, *Заручниця глобального протистояння ...*, 173.

³⁶ *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*, 3–4.

³⁷ Володимир Тарасов, “Голод 1932–1933 рр. як “біла пляма” історії на теренах публіцистики перебудовного часу”, *Грані*, 3 (2004): 54.

³⁸ *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*, 3–4.

3 лютого 1990 р. ЦК КПУ прийняв ще одну постанову: “Про необхідність поглибленого вивчення та об’єктивної оцінки деяких сторінок історії Компартії України 30-х – 40-х і початку 50-ї рр.”³⁹ Ця постанова поряд із іншим, доручала Інститутіві історії партії при ЦК КПУ провести дослідження “комплексу питань щодо голоду 1932–1933 рр.”, а “одержані в результаті наукового аналізу висновки, які потребують принципових політичних оцінок” мали бути винесені на розгляд ЦК Компартії України. На виконання цих партійних рішень упродовж 1990 р. у пресі почали з’являтися витримки із архівних документів з історії голоду 1932–1933 рр.⁴⁰ та статті, які пропонували радянське пояснення причин Голодомору⁴¹.

Підготовлений працівниками Інституту історії партії при ЦК КПУ збірник вийшов друком восени 1990 р. Він складався із чотирьох великих статей, які підготували Станіслав Кульчицький, Май Панчук, Володимир Савельєв та Сергій Діброва, а також 248 документів. За словами В. Солдатенка, ці документи були вибрані після аналізу більше ніж 2,5 тисячі архівних документів⁴². На момент виходу книги з друку в країні вже спостерігався дефіцит паперу, тому зазначений у виданні наклад 25 тисяч примірників не відповідав дійсності. Книгу надрукували значно меншим накладом, а переважну частину виділеного для неї паперу використали на інші цілі⁴³.

У новому варіанті історичного наративу Голодомор розглядався як наслідок помилок Й. Сталіна, який буцімто відійшов від ленінських планів кооперації сільського господарства. За твердженнями радянських пропагандистів та частини істориків, комуністичний режим зовсім не мав наміру виморювати українців голодом, але обставини склалися так, що усупереч волі Кремля в країні почався голод. Багато чесних комуністів намагалися протидіяти хибним крокам Й. Сталіна та рятувати голодуючих. Коли вище керівництво СРСР усвідомило що саме відбувається, воно почало надавати допомогу всім, хто страждав від голоду 1932–1933 рр.

³⁹ “Білим плямам історії – політичну оцінку: ЦК Компартії України прийняв постанову Про необхідність поглибленого вивчення та об’єктивної оцінки деяких сторінок історії Компартії України 30-х–40-х і початку 50-х рр.”, *Робітничка газета*, (3 лютого 1990): 1.

⁴⁰ Руслан Пиріг, “Повернення правди. Архівні матеріали про голод 1932–1933 років на Україні, побачать світ”, *Радянська Україна*, 69 (20769) (27 березня 1990): 3; Май Панчук, Сергій Діброва, “20–30-е. Документи, факти, свідельства”, *Коммунист України*, 4 (1990): 70–84; “Голод 1932–1933 років на Україні. Свідчать архівні документи”, вступ Руслана Пирога, *Під прапором ленінізму*, 8 (1990): 64–86.

⁴¹ Станіслав Кульчицький, “Як це було. Читаючи документи створеної при конгресі США “Комісії по голоду 1932–1933 рр. на Україні”, *Під прапором ленінізму*, 23 (1990): 79–86; Валерій Васильєв, “30-е годы на Украине”, *Коммунист*, 17 (1990): 80; Георгій Касьянов, “Україна, 1933-й”, *Під прапором ленінізму*, 5 (1990): 65–70; Руслан Пирог, “В чем причина голода на Украине в 30-х годах?”, *Известия ЦК КПСС*, 9 (1990): 130–131; Фелікс Рудич, “Свідчать документи. Голод 1933-го. Результати досліджень”, *Радянська Україна*, 283 (20983) (13 грудня 1990): 3.

⁴² Валерій Солдатенко, “Трагедія тридцять третього ...”, 10.

⁴³ Станіслав Кульчицький, “Проблема голоду 1932–1933 рр. та її місце ...”, 42.

Суттєвим акцентом цієї нової офіційної версії історії голоду 1932–1933 рр. стало акцентування його “загальносоюзного характеру”. Радянська влада наголошувала на тому, що голод на всій території СРСР мав однаковий характер й, відповідно, ніяк не відзначався якоюсь особливою антиукраїнською спрямованістю. Таким чином, влада пропонувала розглядати Голодомор окремо від національної політики комуністичного режиму СРСР.

THE TRANSFORMATION OF THE SOVIET NARRATIVE REGARDING THE DENIAL OF THE HOLODOMOR AT THE END OF THE 1980^s AND THE BEGINNING OF THE 1990^s

Andrij KOZYCKYJ

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
1 Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: kozyckyj@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0003-4535-8279

In the latter half of the 1980s, the communist regime in Moscow found itself compelled to revise its propaganda narrative concerning the denial of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. This necessitated a deep examination of the famine of 1932–1933 on an international scale, taking into account the activities of various political opposition groups such as the *Ukrainska Helsynska Groupa*, *Narodnyj Ruch Ukrainy*, and *Spilka Nezaleznoji Ukrainskoj Molody*, which had emerged in Ukraine during 1988–1989. In response to these developments, the Soviet leadership opted to construct a new official perspective on the events that unfolded in the early 1930s in Soviet Ukraine.

Under these transformed circumstances, it became untenable for Soviet authorities to continue disregarding or refuting the factual occurrence of the 1932–1933 famine. Consequently, the Soviet leadership acknowledged that a famine had indeed transpired in Ukraine at the outset of the 1930s. However, the communist regime sought to explain this famine as an outcome of an unfortunate convergence of various objective and subjective factors, a “deviation from the Leninist principles of cooperative policy,” and as a distortion of true socialism. While conceding that Joseph Stalin, who wielded dictatorial authority over the Soviet Union from 1929 to 1953, had made errors during the transition from the 1920s to the 1930s, the Communist Party of the USSR continued to dispute the notion of malicious intent in his decision-making.

This revision in the official narrative marked a significant shift in the historical perspective on the Holodomor, reflecting the changing political landscape and the increasing awareness of the famine’s reality, while retaining a commitment to maintaining the legitimacy of the communist regime in the USSR.

Keywords: Holodomor, Ukraine, USSR, historical negationism, propaganda.

REFERENCES

- “Bilym pliamam istorii – politychnu otsinku: TsK Kompartii Ukrainy pryiniav postanovu “Pro neobkhdnist pohlybenoho vyvchennia ta obiektovyanoi otsinky deiakykh storinok istorii Kompartii Ukrainy 30-kh – 40-kh i pochatku 50-kh rr.”, *Robotnycha hazeta*, (3 liutoho 1990): 1. (in Ukrainian)
- Bordiuhov, Hennadii, Kozlov Volodymyr. “Deformatsii sotsializmu: istorychnyi aspekt”, *Marshrutamy istorii*, uporiadnyk Yurii Shapoval. (Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1990), 68–96. (in Ukrainian)

- Holod 1932–1933 na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv*, kerivnyk kolektyvu uporiadnykiv Ruslan Pyrih. (Kyiv: Politydav Ukrainy, 1990), 605 s. (in Ukrainian)
- “Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini. Svidchat arkhivni dokumenty”, vstup Ruslana Pyroha, *Pid praporom leninizmu*, 8 (1990): 64–86. (in Ukrainian)
- Hrynevych, Liudmyla. “Vid zaperechennia do vymushenoho vyznannia: pro mekhanizm vkhodzhennia temy holodu 1932–1933 rr. v ofitsiinyi publichnyi prostir SRSR ta URSR naprykintsy 1980-kh”, *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats*, 18 (Spetsialnyi vypusk: “Holod 1932–1933 rokiv – henotsyd ukrainskoho narodu”), vidpovidalnyi redaktor Stanislav Kulchytskyi; uporiadnyk Oleksandra Veselova. (Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008): 232–244. (in Ukrainian)
- Hudz, Viktor, Mykhailov, Volodymyr. “Ukrainske istoriopysannia Holodomoru v perebudovchyi period”, *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni nauky*, 32 (71), 3 (2021): 278–285. (in Ukrainian)
- Danylov, Viktor. “Oktiabr i agrarnaia politika partii”, *Kommunist*, 16 (1987): 28–38. (in Russian)
- Danylov, Viktor. “U kolkhoznoho nachala”, *Sovetskaia Rossyia*, 235 (9486) (11 oktiabria 1987): 4. (in Russian)
- Dereviankin, Tymofii. “Kolektyvizatsiia”, *Pid praporom leninizmu*, 13 (1989): 50–55. (in Ukrainian)
- Dibrova, Serhii. “Naistrashnishy zlochyn Stalina”, *Nauka i suspilstvo*, 2 (1989): 15–19. (in Ukrainian)
- Dibrova, Serhii. “Perelom: Naukovyi analiz okremykh storin kolektyvizatsii, prodovolchykh trudnoshchiv i holodu u 1932–1933 rokakh”, *Nauka i suspilstvo*, 1 (1989): 14–19. (in Ukrainian)
- Dibrova, Serhii. “Stalynskyi «Velykyi perelom»: pohliad iz 80-kh”, in *Pro mynule zarady maibutnoho*, uporiadnyk Yurii Shapoval. (Kyiv: Vydavnytstvo pro Kyivskomu universyteti, 1989), 88–106. (in Ukrainian)
- “Dopovidna KGB pro vykorystannia pysmennyka Vitaliia Korotycha dlia vstanovlennia “kulturnykh kontaktiv” z ukrainskoiu diasporoiu ta poshyrennia informatsii pro “dosiahnennia KGB””, *Elektronnyi arkhiv ukrainskoho vyzvolnoho rukhu*. Rezhym dostupu: <https://avr.org.ua/viewDoc/27395> (in Ukrainian)
- Kasianov, Heorhii. “Ukraina, 1933-y”, *Pid praporom leninizmu*, 5 (1990): 65–70. (in Ukrainian)
- Kulchytskyi, Stanislav. “1933: trahediia holodu”, *Literaturna Ukraina*, 2 (4307) (12 sichnia 1989): 7–8; 3 (4308) (19 sichnia 1989): 6; 4 (4309) (26 sichnia 1989): 7; 5 (4310) (2 liutoho 1989): 7. (in Ukrainian)
- Kulchytskyi, Stanislav. “Holodomoru zaperechennia”, *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Dodatkovyi tom, kn. 1, holova redaktsiinoi kolehii Valerii Smolii. (Kyiv: Vydavnytstvo “Naukova dumka”, 2021), 165–169. (in Ukrainian)
- Kulchytskyi, Stanislav. “Do otsinky stanovyshcha v silskomu hospodarstvi USRR v 1931–1933 rr.”, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3 (1988): 15–27. (in Ukrainian)
- Kulchytskyi, Stanislav. “Problema holodu 1932–1933 rr. ta yii mistse v suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy kintsia 80-kh – pochatku 90-kh rr.”, in *Holod-henotsyd 1933 roku v Ukraini: istoryko-politolohichnyi analiz sotsialno-demohrafichnykh ta moralno-psykholohichnykh naslidkiv. Mizhnarodna nauково-teoretychna konferentsiia, Kyiv, 28 lystopada 1998 r. Materialy, za redaktsiieiu Stanislava Kulchytskoho ta in.* (Kyiv–Niu-York: Vydavnytstvo M. P. Kots, 2000), 27–45. (in Ukrainian)

- Kulchytskyi, Stanislav. "Tak tse bulo. Chytaiuchy dokumenty stvorenoi pry konhresi SShA "Komisii po holodu 1932–1933 rr. na Ukraini", *Pid praporom leninizmu*, 23 (1990): 79–86. (in Ukrainian)
- Kulchytskyi, Stanislav. *1933: trahediia holodu*. (Kyiv: Tovarystvo Znannia URSS, 1989), 48 s. (in Ukrainian)
- Lozyskyi, Volodymyr. "Deiaki pytannia publikatsii dokumentiv TsDAHO Ukrainy z problematyky Holodomoru 1932–1933 rr.", *Arkhivy Ukrainy*, 3–4 (2008): 41–45. (in Ukrainian)
- Panchuk, Mai, Dibrova, Sergei. "20–30-e. Dokumenty, fakty, svidetelstva", *Kommunist Ukrainy*, 4 (1990): 70–84. (in Russian)
- Papuha, Yaroslav. *Zmova movchannia. Stavlennia Zakhodu do Holodomoru*. (Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, 2018), 228 s. (in Ukrainian)
- Pyrih, Ruslan. "Povernennia pravdy. Arkhivni materialy pro holod 1932–1933 rokiv na Ukraini, pobachat svit", *Radianska Ukraina*, 69 (20769) (27 bereznia 1990): 3. (in Ukrainian)
- Pyrih, Ruslan. *Zhyttia u loni dvokh epokh. Spohady*. (Kyiv: PP "PF «Folyant»", 2021), 440 s. (in Ukrainian)
- Pyroh, Ruslan. "V chem prichina goloda na Ukrainie v 30-kh godakh?", *Izvestiia TsK KPSS*, 9 (1990): 130–131. (in Russian)
- "Pid praporom Velykoho Zhovtnia, kursom perebudovy. Dopovid chlena Politbiuro TsK KPRS, pershoho sekretaria TsK Kompartii Ukrainy V. V. Shcherbytskoho na urochystomu zasidanni, prysviachenomu 70-ricchuiu vstanovlennia Radianskoi vldy na Ukraini 25 hrudnia 1987 roku", *Komunist Ukrainy*, 1 (1988): 6. (in Ukrainian)
- Rudych, Feliks. "Svidchat dokumenty. Holod 1933-ho. Rezultaty doslidzhen", *Radianska Ukraina*, 283 (20983) (13 hrudnia 1990): 3. (in Ukrainian)
- Saveliev, Vladimir. "V poiskakh istiny. K voprosu o prichinakh goloda 1932–1933 gg. na Ukrainie", *Pravda Ukrainy*, 157 (14323) (8 yuliia 1989): 2. (in Russian)
- Soldatenko, Valerii. "Holodnyi trydtsiat tretii. Subiektyvni dumky pro subiektyvni protsesy", *Dzerkalo tyzhnia*, 24 (449) (28 chervnia – 4 lypnia 2003): 20–21. (in Ukrainian)
- Tarasov, Volodymyr. "Holod 1932–1933 rr. yak "bila pliama" istorii na terenakh publitsystyky perebudovnoho chasu", *Hrani*, 3 (2004): 54. (in Ukrainian)
- Tolts, Mark. "Skolko zhe nas tohda bylo?", *Ohonek*, 51 (1987): 10–11. (in Russian)
- "Tubilej statii. "Skolko zhe nas tohda bylo?" Interviu s M. Toltsom", *Demoskop* 753–754 (18–31 dekabria 2017 h.). Rezhym dostupu: <http://demoscope.ru/weekly/2017/0753/nauka02.phd> (in Russian)
- Vasylev, Valeryi. "30-e gody na Ukrainie", *Kommunist*, 17 (1990): 80. (in Russian)
- Viedenieiev, Dmytro, Budkov Dmytro. *Zaruchnytsia hlobalnoho protystoiannia. Trahediia velykoho holodu 1932–1933 rokiv v Ukraini v konteksti "kholodnoi viiny" 1945–1991 rokiv*. (Kyiv: Dorado-Druk, 2013), 232 s. (in Ukrainian)